

ФІЛОСОФІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

УДК 37 – 043.86(477) – 047.82 (І. А. Зязюн)

*Лідія Хомич,
м. Київ*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ІВАНА ЗЯЗЮНА ДО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті розкрито зміст концептуальних підходів до професійної підготовки вчителя, визначених Іваном Зязюном у процесі професійної діяльності на посадах ректора педагогічного інституту, Міністра народної освіти, директора Інституту НАПН України. У їх основу покладено методологічні принципи, безперервність і багаторівневність педагогічної освіти в Україні. Професійна підготовка майбутнього педагога до освітньо-виховної дії визначається соціально-педагогічними умовами і перетвореннями у системі педагогічної освіти.

Ключові слова: *концептуальні підходи, професійна діяльність, багаторівнева педагогічна освіта, особистісно орієнтована освіта, освітньо-виховна дія.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення відбувається реформування системи освіти в Україні, зокрема й педагогічної, яка здебільшого була спрямована на оволодіння знаннями й уміннями з окремих спеціальних дисциплін і не завжди забезпечувала професійну підготовленість учителя до цілісного гуманно-демократичного виховання учнів і творчого самовдосконалення власної особистості. Сучасна тенденція навчання впродовж усього життя передбачає перетворення закладів вищої педагогічної освіти в ініціативні самостійні та самоорганізуючі, що передбачає реалізацію нових форм управління, самоуправління, більшу незалежність і відповідальність у прийнятті рішень.

Виклад основного матеріалу. Саме така тенденція реалізована у професійній діяльності Івана Андрійовича Зязюна на посаді ректора Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. За період перебування на посаді ректора (1975-1989 рр.) він вивів його на рубежі закладу вищої освіти з найсучаснішими технологіями підготовки вчителя.

Із самого початку своєї роботи І. А. Зязюн переконував викладачів Інституту дотримуватися десятих основоположних принципів, які висунув у контексті цілепокладання. Серед них: найгуманніше ставлення викладачів до студентів і студентів до викладачів за вічним, золотим правилом етики – стався до іншого так, як бажаєш, щоб він ставився до тебе (кантівський імператив); педагог як учитель – взірць моральності для студентів, приклад для наслідування у професійному самовдосконаленні; процес навчання в Інституті – розвиток потреби в самонавчанні, самовдосконаленні; Інститут – центр культури міста Полтави і області: Інститут – центр гуманітарної науки з упровадженням у життя гуманістичної педагогіки А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського; педагогіка – мистецтво (К. Д. Ушинський), його творення – індивідуальний розвиток педагогічних можливостей кожного студента (формування педагогічної майстерності – А. С. Макаренко): основа духовності – Краса і Добро («філософія серця» Г. С. Сковороди), основа наукового пошуку – Істина; у поєднанні Істини, Краси і Добра здійснювати відбір учнівської молоді на учительську професію за «спорідненою працею» (Г. С. Сковорода); основа конкурсних іспитів в Інституті – творча співбесіда на виявлення педагогічної обдарованості; плекання гордості кожного викладача і студента за належність до вищого навчального закладу, відомого у світі педагогічними талантами, постійне вболівання особистим життям і особистою творчістю за його авторитет в Україні (Зязюн, 2000, с. 107–108).

Можливість реалізації основоположних принципів Іван Андрійович убачав у створенні нових факультетів, зокрема підготовки вчителів початкових класів. Факультет особливий не лише жіночим складом, а специфічним психологічним статусом учителя. Він зазначає: «...найкраще за всі мої роки роботи призначення людини, раніше мною не знаної, на відповідальну вузівську посаду. Понад 20 років відбувала Нінель Степанівна Литвиненко пекельну деканову працю. Вона будувалась на любові й повазі декана до студентів і студентів до декана. Навіть я, не кажучи вже про колег – проректорів, деканів, завідуючих кафедрами, дивувався її фізичній силі і витривалості, винахідливості і мудрості, її незбагненній сердечності у ставленні

до студентів, її материнським здатностям любити їх і захищати» (Зязюн, 2000, с. 113). Вже 40 років започаткований Іваном Андрійовичем факультет, нині психолого-педагогічний, здійснює підготовку вчителів початкової школи, вихователів дошкільних закладів, практичних психологів, соціальних педагогів, учителів мистецьких дисциплін (музики, образотворчого мистецтва, хореографії). Студенти факультету – це ерудована, творча молодь із великим потенціалом до професійного зростання, здатна до самореалізації та самовдосконалення в сучасному європейському освітньому просторі.

Психолого-педагогічний факультет надає можливість здібним студентам реалізувати себе в науковій, творчій, виховній і волонтерській діяльності. На факультеті діють наукові школи авторитетних в Україні професорів і докторів наук, мистецькі музичні (Український народний хор «Калина», Народний аматорський камерний хор імені П. Лиманського, Народний естрадно-музичний центр «Вікторія», Народний жіночий вокальний ансамбль «Свічадо») та хореографічні колективи (Народний ансамбль спортивного бального танцю «Грація», Народний ансамбль народного танцю «Весна», Народний ансамбль сучасного балету «Марія»), майстерні образотворчого та декоративного мистецтва, лабораторія психокорекції та соціально-психологічного тренінгу, науково-практична консультативно-діагностична лабораторія «Діагностика, корекція, психолого-педагогічна і соціальна реабілітація», кабінети інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Отже, вчителі, які закінчили психолого-педагогічний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка отримують загальний культурний розвиток. За словами І. А. Зязюна (1989), «високе звання “вчитель” набуває свого справжнього змісту тільки тоді, коли воно невід’ємне від поняття культура» (с. 10), що є ознакою високого рівня загального і професійного розвитку особистості, її духовного потенціалу. «Зміст культури вливає не лише на темпи діяльності, прискорюючи чи уповільнюючи їх, але й визначає її змістовне цілеспрямовання. Думки, погляди, рішення, які зумовлюють різні

сфери суспільної практики, підтримуються логікою культури» (Зязюн, Сагач, 1997, с. 6–7).

Ефективність професійної підготовки майбутнього вчителя, на думку Івана Зязюна, перш за все визначає проблема відбору педагогічно обдарованої молоді в заклади вищої педагогічної освіти. В Полтавській області було створено цілісну систему педагогічної орієнтації (Моргун, 1985, с. 114–117). Співбесіда з абітурієнтом дала змогу з'ясувати його особистісні характеристики: загальну культуру, світогляд, характер, знання й практичні навички в обраній професії, а також орієнтацію абітурієнта у сфері педагогіки, мистецтва, спорту, техніки тощо. Зважували на культуру мови й мовлення, дикцію, комунікативні й організаторські вміння, зовнішній вигляд тощо. Процедура відбору здійснювалась на основі принципів психодіагностики, зокрема: гармонії, який ґрунтується на моністичній концепції багатовимірного розвитку особистості В. Ф. Моргуна; незалежних експертів; комплексної психодіагностики; лонгітюдності (тривалості у часі). Добре організована робота факультетських експертних комісій із виявлення в абітурієнтів педагогічних здібностей та інших даних для навчання в педагогічному закладі себе виправдала. Можна було б розширити функції цих комісій, надати їм право вирішувати всі питання прийому молоді на навчання, тоді відпала б потреба у громіздких і виснажливих вступних екзаменах (за винятком диктанту) і була б забезпечена гласність і об'єктивність (Лобурець, 1995, с. 164).

По-друге, ефективність майбутньої педагогічної дії вчителя визначається змістом теоретичної і практичної професійної підготовки в закладі освіти та відповідно сформованим рівнем його педагогічної майстерності. Кристалізація концепту педагогічна майстерність, починаючи з 70–80-х років ХХ сторіччя, відбувалася в умовах гострої наукової полеміки, пов'язаної з усвідомленням шляхів і засобів перебудови педагогічної освіти як такої.

Майже сорокарічний досвід уведення в навчальний план курсу «Основи педагогічної майстерності» довів, що існує реальна можливість задати професійному становленню майбутнього вчителя особистісно зорієнтований вектор, актуалізуючи у

студентів потреби у професійному самопізнанні й самовихованні та стимулюючи становлення гуманістичної позиції у розв'язанні педагогічних завдань. Професійне зростання у такому разі здійснюється в процесі освоєння техніки взаємодії вчителя з учнями у системі «педагогічний монолог – діалог – полілог». Це навчання має на меті не лише засвоєння окремих знань і вмінь як моделей діяльності, а насамперед – розвиток тих особистісних якостей майбутнього вчителя, які забезпечують професійне виконання педагогічної діяльності: гуманістична спрямованість, компетентність, розвинуті здібності до педагогічної діяльності, володіння технікою педагогічного впливу.

Таким чином, у Полтавському державному педагогічному інституті за ініціативи і під керівництвом І. А. Зязюна було розпочато розробку та апробацію експериментальної Програми «Вчитель». 1996 року Міністерством освіти і Академією педагогічних наук України була затверджена державна Програма «Вчитель». Програма закликала відмовитися від підготовки вчителя як у межах традиційної педагогічної парадигми «Знай свій предмет і викладай його зрозуміло», так і від її редукації: «Знай методику викладання і слідуй їй незаперечно». У Програмі «Вчитель» обґрунтовано нову парадигму: «Знай, що розвивається у твоєму учневі, зумій це забезпечити, розвиваючи самостійно свій власний педагогічний досвід і власну педагогічну творчість».

Для здійснення реформи вважалося за необхідне так спроектувати навчальний процес, щоб у результаті можна було виховати педагога, здатного працювати по-новому, стати суб'єктом педагогічної дії. У навчальному процесі мають формуватися: педагогічні установки, спрямовані на розвиток дитини; здібності до проектування власної педагогічної дії в конкретних ситуаціях навчально-виховного процесу; здібності до рефлексії і передачі власного педагогічного досвіду. Нові підходи до педагогічної освіти, за задумом авторів програми, повинні здійснюватись на принципах індивідуалізації, гуманізації, демократизації, широкої загальнокультурної орієнтації. Їх реалізація передбачала: створення особистісно орієнтованої концепції педагогічної освіти; введення багаторівневої системи педагогічної освіти; розробку нормативно-правової бази діяльності

освітніх закладів і всієї системи педагогічної освіти; оновлення змісту педагогічної освіти; розвиток структури мережі закладів неперервної педагогічної освіти (Зязюн, 2011, с. 1).

Освоєння Програми «Вчитель» здійснювалось за такими основними періодами: довузівської, вузівської і післявузівської підготовки. Довузівський характеризувався як рання орієнтація школярів на вчительську професію, відбір юнаків і дівчат на навчання до інституту; вузівський передбачав викладання студентам спецкурсу з основ педагогічної майстерності, проведення пропедевтичної практики в базових навчальних закладах, а після вузівський – професійну адаптацію молодих учителів. Іван Андрійович (Зязюн, 1989) зазначає, що розвитку педагогічної освіти повинні бути притаманні: орієнтація на творче вирішення проблем соціального замовлення на підготовку вчителя; цілеспрямоване підвищення методологічного рівня викладання дисциплін у ВНЗ педагогічного профілю; розробка і використання ефективних моделей взаємодії теорії педагогіки вищої школи і практики; формування громадянської позиції майбутнього вчителя – умінь самостійно, творчо мислити, правильно оцінювати педагогічну ситуацію, брати на себе відповідальність за результати професійної діяльності; включення всіх студентів до дослідницької педагогічної діяльності (с. 6).

У 1998 році Міністерством освіти України схвалено розроблену колективом науковців Інституту педагогіки і психології професійної освіти під керівництвом І. А. Зязюна Концепцію педагогічної освіти. В ній визначено основні завдання педагогічної освіти: створення цілісної системи безперервної педагогічної освіти з урахуванням вітчизняного досвіду, національних традицій і тенденцій розвитку світових освітніх систем; підготовка педагога, здатного забезпечити всебічний розвиток людини як особистості й найвищої цінності суспільства; організація профорієнтаційної роботи та відбору здібної молоді для навчання у вищих педагогічних навчальних закладах; розробка і запровадження державних стандартів педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів для вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти всіх форм власності; удосконалення мережі закладів педагогічної освіти,

інтеграція вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації та закладів післядипломної освіти з метою створення умов для безперервної освіти педагогічних працівників; формування державного замовлення на підготовку педагогічних працівників; визначення змісту освіти для психолого-педагогічної підготовки фахівців із непедагогічних спеціальностей; сприяння просвітницькій роботі серед населення з проблем сімейного виховання, організації дозвілля молоді, здорового способу життя тощо (Концепція педагогічної освіти, 1988, с. 2–3).

Таким чином, система педагогічної освіти має реалізуватися через: профорієнтаційно-пропедевтичну підготовку; підготовку педагогічних працівників за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями; післядипломну професійну освіту. Підготовка педагогічних працівників із вищою освітою здійснюється за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст; магістр (Концепція педагогічної освіти, 1988).

У 2011 році в НАПН України було схвалено розроблені І. А. Зязюном (2011) концептуальні підходи до розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні. За його твердженням, головною метою педагогічної освіти має бути підготовка вчителя, який володіє необхідними творчими й професійними якостями, що дають йому змогу творити педагогічну дію для найбільш продуктивного розвитку різновидів досвіду учнів, передусім теоретичного, почуттєвого (естетичного), практичного задля гармонійного особистісного зростання кожного учня. Як основні засади для побудови в Україні багаторівневої системи педагогічної освіти прийнято принципи гуманізації, гуманітаризації, фундаменталізації, інтеграції, свободи вибору, демократизації.

Основним методологічним і методичним орієнтиром у досягненні мети – розвитку особистості майбутнього педагога – є ідея цілісного підходу до особистості і її формування, постійного вдосконалення й оновлення концепції особистісно орієнтованого навчання і виховання (Концептуальні підходи, 2011, с. 4).

За твердженням І. А. Зязюна, педагогічна освіта формується за трьома рівнями: допрофесійним, базовим, післядипломним. У допрофесійній підготовці, передусім, досягається глибока

індивідуалізація та диференціація освітніх програм, що відповідають широті та різноманітності соціального замовлення системі сучасної педагогічної освіти. Він стверджував, що центральною ланкою допрофесійної педагогічної освіти є педагогічний клас, школа чи університет юного педагога, факультет допрофесійної підготовки та ін. Предметом особливої турботи стає поєднання допрофесійної і професійної освіти, у тому числі шляхи й умови переходу майбутнього педагога з першого щабля на наступний. Розвиток професійно-педагогічного інтересу і педагогічних схильностей підкріплюється успіхами в практичній роботі з дітьми (Концептуальні підходи, 2011, с. 11).

При проектуванні багаторівневої системи освіти визначено ступені педагогічної освіти, які є послідовністю якісних перебудов у професійній свідомості й діяльності, в образі професійного «Я», у рефлексії, функціях і технологіях їх використання. Перший ступінь – опанування мотиваційно-психологічних і процесуальних компонентів педагогічної дії; другий ступінь – оволодіння сутнісними механізмами педагогічної дії; третій – вироблення системи педагогічної дії, здібностей до побудови й реалізації освітнього й виховного проекту; четвертий – побудова індивідуально-авторської педагогічної системи на базі її генетичної основи – особистісно орієнтованої педагогічної ситуації (педагогічна майстерність) (Концептуальні підходи, 2011, с. 6).

Здійснення перевірки результатів професійної підготовки майбутнього вчителя, оволодіння ним теоретичними знаннями і практичними вміннями (професійними компетенціями) забезпечується виявленням рівня готовності до педагогічної дії (за І. А. Зязюном), серед них: «рівень педагогічної дії», «рівень смислу», «рівень системи», «рівень авторської системи» (Концептуальні підходи, 2011, с. 7–8).

У 2013 році на Другому форумі ректорів педагогічних університетів Європи підписано Педагогічну Конституцію Європи, у якій визначено духовну платформу формування нового вчителя XXI століття та стратегію розвитку вчителя (Педагогічна Конституція Європи, 2013). Педагогічна Конституція Європи

передбачає визначення єдиної ціннісної та методологічної платформи підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття. Підготовка педагогів за єдиною шкалою загально-людських цінностей і з урахуванням національних особливостей є тим головним остовом, навколо якого мають здійснюватись модернізаційні та інноваційні процеси педагогічної освіти в сучасному європейському просторі.

Основними компетентностями, якими має володіти вчитель XXI століття є: 1) комунікативна компетентність (зокрема, сучасний учитель має вільно володіти кількома європейськими мовами); 2) компетентність самоідентичності; 3) компетентність справедливості; 4) лідерська компетентність; 5) дослідницько-аналітична компетентність; 6) здатність навчатися протягом життя; 7) емпатія – здатність розуміти переживання учня чи студента та співпереживати в процесі спілкування (Педагогічна Конституція Європи, 2013, с. 116). Саме ці компетентності були в тій чи іншій мірі обґрунтовані в Концепціях Івана Зязюна.

Серед проблем сьогодення, вирішення яких сприятиме підвищенню ефективності педагогічної освіти, виділимо такі: розвиток сучасного психолого-педагогічного знання, що потребує збагачення потенціалу психологічних і педагогічних дисциплін; оптимізація співвідношення теорії і практики у професійній підготовці вчителя; поєднання традиційних та інноваційних форм, методів і технологій у професійній підготовці вчителя; упровадження інноваційних педагогічних технологій, що мають міждисциплінарний і міжгалузевий характер; розробка та впровадження сучасних інтерактивних засобів для проектування інноваційних програм навчального призначення.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що визначені І. Зязюном основоположні принципи щодо професійної підготовки майбутнього вчителя залишаються актуальними і життєдіяльними на початку третього тисячоліття. Вони виокремлені ним на основі ідей видатних педагогів – Г. С. Сковороди, К. Д. Ушинського, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського, і, як зазначає Іван Андрійович, «кожна з них, втілена в життя, є багатством нового і ще незнаного. Усі мої ідеї були їхніми» (Зязюн, 2000, с. 107). Це свідчить, що обґрунтовані

вченим концептуальні підходи є реаліями життєвого досвіду, мають тісний зв'язок із життям, тому їх необхідно враховувати в сучасних умовах реформування системи професійної підготовки вчителя.

Список літератури

- Зязюн, И. А. (1989). *Опытно-экспериментальная работа по программе «Учитель» в Полтавском пединституте*. Методология и методы современных педагогических исследований. Тезисы докладов и выступлений на XIII русско-немецком семинаре молодых ученых и аспирантов АПН СССР и АПН ГДР (Ч. II, с. 6–9). Москва: АПН СССР.
- Зязюн, І. А. (1989). *Формування особистості радянського вчителя*. Київ: Товариство «Знання».
- Зязюн, І. А., Сагач, Г. М. (1997). *Краса педагогічної дії*. Вінниця: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу.
- Зязюн, І. А. (2000). *Педагогіка добра: ідеали і реалії*. Київ: МАУП.
- Зязюн, І. А. (2011). Нові технології підготовки вчителя в Україні. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського* (Вип. 1.32). (с. 16–21). Миколаїв: МНУ.
- Концептуальні підходи до розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні*. (2011). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Концепція педагогічної освіти* (1998). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Лобурець, В. Є. (1995). Програма «Учитель»: здобутки і перспективи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі»*, 4–5 квітня 1995. (с. 163–165). Полтава.
- Моргун, В. Ф. (1985). Психодіагностика в системі «школьник – студент – молодий спеціаліст». І. А. Зязюн, В. К. Розова, Л. І. Рувинський (Ред.). *Пути совершенствования психолого-педагогической подготовки учителя в свете реформы общеобразовательной и профессиональной школы* (с. 114–117). Полтава.
- Педагогічна Конституція Європи (2013). *Вища освіта України*, 3, 111–116.

Lydiia Khomich

CONCEPTUAL APPROACHES OF IVAN ZIAZIUN TO DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN UKRAINE

The article reveals the content of conceptual approaches to the training of teachers identified by Ivan Ziaziun during his professional activities as Rector of Pedagogical Institute, the Minister of Education, Director of the Institute of NAPS of Ukraine. They are based on the methodological principles, the continuity and multi-levelness of pedagogical education in Ukraine. The Concept of Teacher Education (1998) and Conceptual Approaches to the Development of Multilevel Pedagogical Education in Ukraine (2011) states that the training of future teachers to educational and pedagogical action is determined by social and educational conditions and changes in the system of teacher education. The tasks of multilevel structure of higher pedagogical education are to meet a variety of cultural, educational, theoretical,

practical, scientific, aesthetic, ethical and other demands of an individual and society, raising the general cultural, scientific and vocational training in response to the needs of modern society, and the market of educational work. In the structure of the substantive and content component of the teacher's professional training, ideas of psychological and pedagogical mechanisms of personal development, value content of special subjects and ways of their humanization, strengthening the professional orientation of special disciplines and the integrative function of psychological and pedagogical science as a source of development of new paradigms of psychological and pedagogical thinking in the system of education and upbringing are gaining special significance. A teacher trained to work in a personally developing pedagogical system must have reflexive pedagogical thinking, including a categorical apparatus of self-examination, self-expertise and self-control, the basics of individual style in the future authorial system of pedagogical action, self-developmental settings, dialogue, and perception of the person's world of the pupil. Conceptual approaches identified by Ivan Ziaziun are realities of life experience and have a close connection with life, so they need to be taken into account in the current conditions of reforming the system of vocational teacher training.

Keywords: *conceptual approaches, professional activity, multilevel pedagogical education, personally oriented education, educational and educational activity.*

References

- Ziaziun, I. A. (1989). Opytno-eksperimentalnaya rabota po programme «Uchitel» v Poltavskom pedinstitute [Experimental and experimental work under the program "Teacher" in the Poltava Pedagogical Institute]. Metodologiya i metody sovremennykh pedagogicheskikh issledovaniy. Tezisy dokladov i vystupleniy na XIII russko-nemetskom seminare molodykh uchenykh i aspirantov APN SSSR i APN GDR (Ch. II. p. 6–9). Moscow: APN SSSR.
- Ziaziun, I. A. (1989). Formuvannia osobystosti radianskoho vchytelia. Kyiv: Tovarystvo «Znannia».
- Ziaziun, I. A., Sahach, H. M. (1997). Krasa pedahohichnoi dii. [The beauty of pedagogical action]. Kyiv: Ukrainian-Finnish Institute of Management and Business.
- Ziaziun, I. A. (2000). Pedahohika dobra: idealy i realii. [Pedagogy of good: ideals and realities]. Kyiv: MAUP.
- Ziaziun, I. A. (2011). Novi tekhnolohii pidhotovky vchytelia v Ukraini. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho [Scientific Herald of Nikolaev V. O. Sukhomlynsky State University] (Is. 1.32). (pp. 16–21). Mykolaiv: MNU.
- Kontseptualni pidkhody do rozvytku bahatorivnevoi pedahohichnoi osvity v Ukraini [Conceptual approaches to the development of multi-level pedagogical education in Ukraine]. (2011). Kyiv: National Pedagogical Drahomanov University.
- Kontseptsiiia pedahohichnoi osvity [Concept of pedagogical education] (1998). Kyiv: National Pedagogical Drahomanov University.
- Loburets, V. Ye. (1995). Prohrama «Uchytel»: zdotuky i perspektyvy [Program «Teacher»: Achievements and Prospects]. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Iednist pedahohiky i psykholohii u tsilisnomu navchalno-vykhovnomu protsesi», 4–5 kvitnia 1995. (pp. 163–165). Poltava.

- Morgun. V. F. (1985). Psikhodiagnostika v sisteme «shkolnik – student – molodoy spetsialist» [Psychodiagnosics in the system «schoolchild – student – young specialist»]. I. A. Ziaziun, V. K. Rozova, L. I. Ruvinskiy (Eds.). Puti sovershenstvovaniya psikhologo-pedagogicheskoy podgotovki uchitelya v svete reformy obshcheobrazovatelnoy i professionalnoy shkoly (pp. 114–117). Poltava.
- Pedahohichna Konstytutsiya Yevropy. (2013). Vyshcha osvita Ukrayiny [Higher education of Ukraine], 3, 111–116.

Одержано 17.01.2018 р.